



Н.И. Николаев

Политическая и культовая элита Ольвии IV—I вв. до н. э.

Николаев, Шамрай, 2008. — 262 с.

Запропонована книжка М.І. Ніколаєва є підсумком його багаторічних творчих пошуків на теренах ольвійської ономастики та просопографії, які базуються на інформації з ольвійських лапідарних пам'яток, графіті та ін. Це не епіграфічне дослідження. В ньому, з епіграфічної точки зору, не порушуються дискусійні питання стосовно різних варіантів редагування окремих клаузул численних документів, різновиди заповнення текстових лакун, характеристика шрифтів, стилів та ін. Враховано, насамперед, наявність пам'яток як таких та присутність в них тих чи інших персонажів, які і є головним об'єктом його дослідження. В основу роботи покладено математичний підхід, застосований до традиційних методів ольвійської хронології, просопографії та генеалогії.

Базовим документом для дослідження є відомий перелік ольвійських епонімів, виданий В.В. Латишевим (IOSPE, I², 201), що дискутується багато років. Перелік ольвіополітів, що вважався більшістю фахівців діахронним, все ж не залучався для хронологічних розробок і, тим паче, для моделювання на його основі суто ольвійського літочислення. Такі дослідження стали можливими зі знахідкою посвяти Матері богів намісника Мітридата VI Євпатора Діогена Тієєва (дата можливого переходу Ольвії на Понтійський календар: Крапивина, Диатроптов 2005), а також нової посвяти Клеомброта Пантаклова Гераклу (знахідка 1990 р.), що стали своєрідними хронологічними реперами для автора книги. Спираючись на рік Аполлона з декрету на честь амісенського кібернета (IOSPE, I², 35) і орієнтуючись на прийняті датування багатьох інших лапідарних джерел, з'явилася реальна можливість зіставлення ольвійського та сучасного літочислення, а також уточнення хронології відомих ольвійських документів.

З позиції IOSPE, 201 автором змодельовано та частково заповнено своєрідний хронологічний «каркас» ольвійського епонімного літочислення і співставлено його з сучасним календарем. Сам принцип подібного заповнення хронологічних лакун є доволі поширений. Стосовно пізньої історії Ольвії вказаним методом і на скромнішому об'ємі джерел свого часу користувався П.Й. Каришковський, оперуючи загальним переліком імен післягетської Ольвії, особливо підкреслюючи роль перших архонтів, стратегів, жерців та агораномів у посвятах Ахіллу Понтарху, Аполлону Простату, Зевсу Ольвію та Гермесу Агорею (Карышковский 1985; 1993). На жаль, його праця не була повністю завершена. Крім того, для перших сторіч нової ери відсутній базовий документ, аналогічний IOSPE, 201.

З хронологічних позицій епонімного літочислення автор книжки розглянув генеалогічні гілки основних ольвійських аристократичних родів: Леократидів—Єврисивіадів, Аристократидів—Сократидів, Каллініків, Мольпагорів, Теогейтонів, Нікєратів, Агатинів, Батаків, Протогенів—Геросонтів—Геродорів, Пантаклів—Клеомбротів, Метродорів, Діонісіїв та ін., визначив періоди їхньої політичної активності та спадів в державній діяльності, припустив можливі внутрішньородові та міжкланові конфлікти, пов'язав та співвідніс це з синхронною політичною та соціально-економічною історією Ольвійського полісу. Це перша реальна спроба моделювання ольвійського літочислення, яка через дискусії, зміни, доповнення тощо може стати вагомим підґрунтям для подальшого дослідження історії полісу.

Книжку написано на доволі високому науковому рівні, хоча вона і має, на наш погляд, низку прикрих вад. Перш за все, сама побудова монографії є дещо невдала. Головну увагу автор мав приділити базовому документу,

на який спирається дослідження, — каталогу ольвійських епонімів (IOSPE, 201). Слід було докладно висвітлити історію вивчення цього документа з відповідними посиланнями, навести основні гіпотези інтерпретації пам'ятки та показати її важливість загалом для Ольвійської держави. Натомість безпосередньо каталогу приділено лише три сторінки (Глава II, с. 23—25) і далі, з незначним розривом (с. 34—39), наведено «робочу схему» ольвійського та абсолютного літочислення, запропоновану автором на його базі. Такий короткий аналіз IOSPE, 201 не дозволяє оцінити вагомість документа в повному обсязі, не кажучи вже про можливість його реконструкції та достатню доказовість аргументації автора на користь запропонованої «робочої схеми».

Замість цього, починаючи з першої глави, йде ознайомлення з новою посвятою Пантакла Клеомбротова та з родом Пантаклів—Клеомбротів у цілому. Але нова посвята, хоча і має важливе значення, як один з серединних реперів у запропонованій автором хронологічній побудові, все ж є другорядним документом. Це саме стосується й опису роду Пантаклів—Клеомбротів та продовження знайомства з ним у главі VI. Мимоволі може скластися хибне враження про більш значну та виключну роль цього клану в історії Ольвійського полісу. Життєпис цього роду має бути за хронологією серед інших ольвійських кланів. Інша справа, коли б новий документ було наведено серед низки тих, які стали для автора хронологічними реперами для робочої схеми.

Не загострюючи увагу на кланово-генеалогічних моделях, запропонованих автором, які потребують спеціального аналізу, зупинимось на хронологічних аспектах, яким приділено більшу частину книжки та на яких, власне, базується дослідження. Умовно приймаючи хронологію М.І. Ніколаєва ми, в першу чергу, зіштовхуємося з доволі гострим питанням, яке стосується передатування деяких відомих ольвійських лапідарних пам'яток.

Протягом багатьох років, починаючи з часів видання IOSPE, було майже беззастережно сприйняте датування документів, запропоноване В.В. Латишевим. На тогочасному етапі дослідження Ольвійської держави та античних міст Північного Причорномор'я не було достатніх аргументів на користь вагової критики запропонованої хронології лапідарних джерел. У ті роки основним критерієм для датування давньогрецьких написів був палеографічний аналіз відомих традиційних текстових формул,

стилю напису та шрифту, характерних для певного часу в тому чи іншому полісі. Суто стилістичний та орфографічний підхід до датування часто-густо міг мимохіть привести фахівців до хибних або сумнівних висновків від самого початку дослідження. Це стосується, приміром, дискусійного питання про час використання в північнопричорноморських полісах у офіційних державних написах та на побутовому рівні так зв. «лунарної» сігми, що неодноразово заводило в «патову» ситуацію багатьох дослідників, які слідували визнанням догмам. Неузгодженості з трактуванням лунарного шрифту мали наслідком невірне датування у найперших видавців деяких написів — Е.Р. фон Штерна та В.В. Латишева (Виноградов 1989, с. 255). Слід додати, що палеографічний аналіз не можна використовувати як виключний аргумент для датування епіграфічних документів, оскільки він надає досить широкий хронологічний діапазон. Він може виступати як окреме суттєве доповнення, але аж ніяк не домінантою при визначенні дати.

Ольвійський епіграфічний лапідарій, що фігурує в IOSPE, практично не підлягав достатньому хронологічному аналізу і пізніше. Традиційні огріхи, характерні для каталога В.В. Латишева, наявні також у корпусі нових ольвійських написів, виданих у 1968 р. під редакцією Т.Н. Кніпович та О.І. Леві (НО). На це звернув увагу у 1980—90-і рр. Ю.Г. Виноградов, який готував перевидання IOSPE з введенням нових документів, поправками та коментарями до відомих. На превеликий жаль, він не встиг завершити вже майже закінчену працю, яку вважав головною справою свого життя.

Лише у 70—80 рр. ХХ ст., коли розпочались інтенсивні дослідження Ольвії та її сільськогосподарської округи і практично було відновлено історичну періодизацію Ольвійського полісу, проявилось багато хронологічних неузгоджень між історичними процесами, реконструйованими на основі археологічних матеріалів, та датуванням деяких із цих подій, виходячи з прийнятих дат лапідарних джерел. Сама собою з'явилася тенденція до суттєвого «подавлення» або «омолодження» декотрих, іноді найбільш важливих для Ольвії лапідарних документів.

У першу чергу це стосується декрету на честь Протогена Геросонтова (IOSPE, I², 32). Оперуючи повною мірою матеріалами археологічних досліджень, мимоволі уявляєш собі часи другої чверті — середини III ст. до н. е., хоча до недавня більш визнаною датою документа була остання чверть III — початок II ст. до н. е. (Кніпович

1966; Каришковський 1968). Згодом її було уточнено і в остаточному варіанті подано як останні десятиріччя III ст. до н. е. (Каришковський, Клейман 1985, с. 71). Зазначимо, що встановлення цієї дати базується, в основному, на аналізі історичних колізій у середовищі союзу кельтських племен 278—213 рр. до н. е., в яких дослідники вбачають галатів Протогенового декрету. Ю.Г. Виноградов вважав, що вказаний в декреті союз галатів та скірів міг скластися лише наприкінці III ст. до н. е., коли галати дещо втратили свої позиції як самостійна військова сила (Виноградов 1989, с. 182, прим. 16).

В.В. Латишев спочатку відносив час складання декрету до першої половини III ст. до н. е. (Латышев 1887, с. 69—76), пізніше перемістивши його до другої половини сторіччя. Другою половиною III ст. до н. е. датують документ В.М. Отрешко та В.В. Рубан (Отрешко 1982, с. 40; Рубан 1985, с. 43), хоча відчувається з контексту їхніх досліджень, що вони, скоріше не наважуючись на, можливо, недоцільні на той час дискусії з цього приводу, все ж схильні були віднести його видання ближче до середини III ст. до н. е. Якоюсь не узгоджуються з гіпотезою про датування декрету останніми десятиріччями III ст. до н. е. й інші його фігуранти, такі як, імовірно, кочовики — скіфи, фісамати, савдарати та особливо осілі мешканці хори Ольвії — ойкети (раби) та мікселліни. Ю.Г. Виноградов, виділяючи основні точки зору з приводу мікселлінів та в цілому погоджуючись з тим, що вони склали якусь категорію населення Ольвійської хори, і наводячи власні міркування (Виноградов 1984, с. 66 и сл.; 1989, с. 183, прим. 18), чомусь зовсім не згадав їх при датуванні декрету, концентруючи основну увагу на скіро-галатському союзі.

Більшість поселень хори Ольвії у другій половині III ст. до н. е. припинила існування за винятком деяких, в основному вздовж лівобережжя Бузького лиману (Крыжицкий и др. 1989, с. 100—101; Снытко 1997). Не виключено, що ці поселення, як і аграрні території ближчі до Ольвії, ольвіополіти використовували сезонно (Крыжицкий и др. 1989, с. 101; Снытко 1997а, с. 111). Але можлива кількість мешканців на них на той час навряд чи могла наблизитися до числа 1500 осіб мікселлінів декрету (варто додати, що, імовірно, малася на увазі загальна чисельність воїнів загонів, а не всього населення, яке могло становить близько 6000—7500 осіб: Отрешко 1982, с. 40; Крыжицкий и др. 1989, с. 148). До цієї кількості ще слід додати ойкетів, чисельність яких невідома, але

була, мабуть, доволі значною, завдяки чому цю категорію населення було згадано в документі. З цього приводу слід зазначити, що, можливо, моя гіпотеза (на відміну від В.М. Отрешка, який вважав мікселлінами жителів так зв. колективних садіб) пов'язати з мешканцями поселень Нижнього Подніпров'я та частково лівого берега Бузького лиману, є більш аргументованою в географічному та демографічному аспектах. По-перше, це прикордонні райони; по-друге, досі чітко не визначено належність цих земель до Ольвійського полісу (Крыжицкий и др. 1989, с. 9), а мікселліни згадуються як союзники ольвіополітів, а не підлеглі; по-третє, кількість мешканців на них може цілком співпадати зі вказаним у декреті числом. Але спробу хронологічно адаптувати їх до дати декрету Протогена, запропонованої П.Й. Каришковським та Ю.Г. Виноградовим, не можна вважати зовсім вдалою (Снытко 1994). Вказані категорії осілого населення ольвійського оточення, вірогідніше, треба вбачати серед мешканців ще не покинутої «великої хори» — поселень Нижнього Подніпров'я та, можливо, гирла Тилигульського та Хаджибейського лиманів і Одеської затоки другої чверті — середини III ст. до н. е. Це стосується і кочових скіфів, поховання яких у другій половині III—II ст. до н. е. невідомі в степах Побужжя та Поінгулля. Крім того, і події, пов'язані зі скіро-галатським союзом, слід відносити до ранішого часу, ніж кінець III ст. до н. е. (Бруско 1999, с. 85).

У всякому разі, більш сприятливим для визначення дати декрету на честь Протогена є хронологічний діапазон від середини III — до початку II ст. до н. е., окреслений дослідниками Ольвії, які вважають його датування дещо суперечливим (Крыжицкий, Крапівіна, Лейпунська 1994, с. 38), який М.І. Ніколаєв доволі обґрунтовано взяв за основу для власного датування пам'ятки. Зазначимо, що цей часовий проміжок для документа прийнято дослідниками Ольвії, які безпосередньо зіштовхнулися з указаними хронологічними неузгодженостями і з цього приводу визначили не конкретні десятиріччя, а майже півсторічний діапазон, залишивши місце для подальших пошуків у цьому напрямі.

У світлі наведеного змодельована суто математичним шляхом дата декрету на честь Протогена як 255 (±15) рік до н. е. (Глава V, с. 111) не є невірогідною. Поза тим, зважаючи на виняткове значення документа для історії Ольвії, на наш погляд, крім наведення тексту декре-

ту, його опис слід було доповнити детальним висвітленням коментарів до вказаних у ньому історичних подій на основі і надбань минулих років, і сучасних досліджень. З таким додатком аргументація автором своєї гіпотези мала би більш обґрунтований вигляд.

Слід визнати, що спроба моделювання хронології ольвійських лапідарних пам'яток не істориком, а математиком, має свій позитив. Історикам набагато важче відмовитися від багатьох усталених поглядів, іноді зведених до рангу аксіом, навіть коли вони і викликають деякі сумніви. Висловлюючись алегорично, іноді необхідний «свіжий вітер», аби дещо роздмухати згасле полум'я дискусій. Але у визначенні хронології не слід цілком покладатися на математичний аналіз, щоб не виникла ситуація, аналогічна з численними суто епіграфічними дослідженнями. Тому важливим є комплексний підхід до цієї справи без визначення вирішальної домінанти або визнання за таку за умов відсутності інших можливостей. Щоб запобігти подібних помилок та з огляду на важливість комплексного підходу, визначний історик та епіграфіст сучасності Ю.Г. Виноградов, приміром, багато досліджень здійснив у співавторстві з провідними істориками та археологами — безпосередніми дослідниками пам'яток: С.Д. Крижицьким, В.В. Крапівіною, А.С. Русяєвою, К.К. Марченком, Я.В. Доманським, О.М. Щегловим і М.І. Золотарьовим. Запропоновані М.І. Ніколаєвим зміни деяких дат пам'яток, на перший погляд, є доволі перспективними, але потребують більш аргументованого історичного підтвердження.

Іноді автор занадто захоплюється власними гіпотезами та робить поспішні висновки, не проаналізувавши існуючі погляди з того чи іншого питання. Не охоплюючи весь спектр подібних недоліків, зупинимось на аналізі трактування напису на базі статуї на честь тираноборця (Глава III, с. 62—63). Замість відсутнього у тексті запропонованого Ю.Г. Виноградовим імені тираноборця Єврисивій М.І. Ніколаєв на основі лише власних математичних розрахунків намагається заповнити лауну іменем Сіріск і здійснює це в категоричній формі, не лишаючи місця будь-яким сумнівам з цього приводу (цим різною мірою «грішить» більшість висновків, що загалом притаманно фахівцям технічної сфери, де необхідна максимальна точність у формулюваннях та визначеннях). Використовуючи запропоновану Ю.Г. Виноградовим дату можливого повалення тиранії як межу V—IV ст. до н. е. (зазначимо, що вона є

умовною), М.І. Ніколаєв випускає з поля зору той факт, що ця дата пізніше була відкорегована самим Ю.Г. Виноградовим, який разом з В.В. Крапівіною встановили новий, умовний хронологічний діапазон — 392—389 рр. до н. е. (Виноградов, Крапівина 1995, с. 75—76). Ціле десятиріччя в контексті цієї гіпотези має вагомим значення та у світлі визначеного самим же М.І. Ніколаєвим періоду активної діяльності Єврисивія сина Сіріска як 395—355 рр. до н. е. (с. 62) може мимоволі підтверджувати вірність встановленого Ю.Г. Виноградовим імені тираноборця. Це, тим паче, очевидно, що зазвичай у відомій давньогрецькій практиці подібні радикальні звершення були справою молодих (за винятком зовнішніх втручань у політику полісу за прикладом силового варіанту «насадження демократії» в інших державах з боку Афінів), тож у тираноборці краще вбачається Єврисивій, ніж його літній батько Сіріск.

Сказане не виключає можливої участі у тираноборчому процесі самого Сіріска. Найімовірніше, він міг бути навіть ідейним натхненником, довіривши право активних дій своєму синові та його молодим однодумцям, як і його вірогідний прибічник Гекатеон Гікесієв (IOSPE, I², 160), якого М.І. Ніколаєв наводить на підтвердження своєї версії. Можливо тому, що мудрими радниками молодих були зрілі батьки, справа не завершилася традиційним тиранобивством, а лише відстороненням від влади та можливим вигнанням тирана і його родини за межі держави. В ольвіополітів того часу був приклад, як безкровно позбутися власного тирана, в особі втікача синопського лідера Тімесілея, його брата Теопрота та, можливо, їхніх родин (Виноградов 1981; 1995, с. 16). Тімесілей та Теопрот з даром поліції та ателії, крім того, отримали від ольвіополітів майже перший відомий у грецькій практиці привілей на право придбання землі та дому (εἴρησις). Зазначимо, що саме право громадянина в античному розумінні вже обумовлює надання земельної ділянки та її придбання. Ольвіополітами цей *modus* було сприйнято вже протягом IV ст. до н. е., коли серед великої серії проксенійних декретів, де присутня політія, жодного разу не зафіксовано енктесіс (Виноградов 1981, с. 87). Можливо, політія для вказаних персон (а, може, і не тільки для них у ті часи) була дещо обмеженою через різні обставини. По-перше, ольвіополіти на той час через відсутність так зв. «великої хори» самі були обмежені в земельних угіддях, розташованих лише довкола міста, по-друге, вигнанці були зовсім небідними людьми та мали

кошти для придбання землі, чим скористались ольвіополіти для поповнення державної скарбниці, і, по-третє, Тімесілей та Теопрот фактом купівлі землі, навіть володіючи правами громадянства, самі хотіли надати послугу новій батьківщині (скоріше це була не єдина послуга з їхнього боку). Принаймні додатковий привілей енктесісу підкреслює основну спрямованість подальшої діяльності новоприбулих. Відійшовши від активної політики та придбавши землю, екс-тирани на новому місці зайнялися господарством (Виноградов 1989, с. 111). Висилаючи власного тирана, правління якого, вірогідно, не було таким уже й жорстким, ольвіополіти залишили йому шанс піти аналогічним шляхом (можливо, навіть не через офіційне вигнання, а через якийсь інший варіант безконфліктного виїзду за межі полісу з родиною та без конфіскації рухомого майна).

Відзначимо також, що, встановлюючи ім'я тираноборця, Ю.Г. Виноградов спочатку не планував особливо загострювати увагу на конкретному імені (див.: Виноградов 1989, с. 142; в реконструкції напису біля імені Єврисивій стоїть знак запитання), а хотів лише підкреслити цим доповненням головну роль представників роду в указаних політичних діях та загалом у появі протягом IV ст. до н. е. цілого клану Єврисивіадів. Тим не менш, на підтвердження імені тираноборця як Єврисивія Ю.Г. Виноградов навів ще два документи, де, безперечно, це ім'я пов'язане з культом Зевса Елевтерія, та навіть припустив можливість надання вдячними громадянами Ольвії Єврисивію Сіріскову довічного сакрального титулу жерця бога-визволителя (Виноградов 1989, с. 147). Фактом наявності культу Зевса Елевтерія Ю.Г. Виноградов підкреслює реальність політичних подій, пов'язаних з усуненням від влади тирана, спираючись на аналогічні приклади з античної практики, та ще раз підтверджує вірність досліджень К. Раафлауба щодо усунення тиранічних режимів у контексті культу Зевса (Raaflaub 1985, S. 126—135, 138).

Не достатньо обґрунтованою є критика М.І. Ніколаєва і на адресу Ю.Г. Виноградова стосовно популярності імені Єврисивій у класично-елліністичний період (Глава III, с. 63—65; Глава VIII, с. 203). Наводячи свої аргументи на користь того, що ім'я Єврисивій дуже рідко трапляється в ольвійських написах IV—I ст. до н. е., М.І. Ніколаєв переважно спирається на каталог ольвійських епонімів (IOSPE, 201), де ім'я Єврисивій згадано лише чотири рази. Це можна пояснити тим, що більшість пред-

ставників роду на той час, імовірно, традиційно виконувала функції жерців Зевса, успадкувавши справу своїх достойних пращурів. Не вдалий і приклад з іменем Гікесій з роду Пантаклів—Клеомбротів, яке, на відміну від імені Єврисивій, зафіксоване в каталозі 10 разів. Представники клану, пращури яких, можливо, брали участь у боротьбі з тиранією — мається на увазі Гікесій Гекатеонов (IOSPE, 160), якого автор, всупереч погляду А.С. Русяєвої, яка вважає цей персонаж представником роду Єврисивіадів (Русяєва 1992, с. 214), відносить до роду Пантаклів—Клеомбротів (Глава VI, с. 155—158) — не обов'язково, як Єврисивіади, у яких культ Зевса впродовж всієї історії Ольвії був гентильним (Виноградов 1989, с. 136, 147—148; Русяєва 1994, с. 49), могли бути жерцями Зевса чи займати інші посади, тому частіше виконували функції жерців-епонімів при храмі Аполлона Дельфінія. Виходячи з цього, на наш погляд, не зовсім коректно з боку М.І. Ніколаєва вишукувати «сумнівність» популярності імені Єврисивій, спираючись на каталог (IOSPE, 201). Зазначимо також, що популярність імені Єврисивій серед представників клану навіть у римські часи є додатковим підтвердженням правоти Ю.Г. Виноградова стосовно особи тираноборця, славне ім'я якого частіше наслідують його нащадки. У відомих ольвійських документах I—II ст. носії імені Єврисивій та їхні діти (не враховуючи інших можливих представників роду Єврисивіадів та його побічних гілок) 14 разів засвідчені на вищих державних посадах у складі колегій архонтів та стратегів (Карышковский 1993, с. 86—95). Вкажемо також на відсутність імені Сіріск серед членів родини Єврисивіадів того часу. Як тут не згадати початкові рядки перекладу Ю.Г. Виноградова епіграми невідомого ольвійського поета, викарбованої на базистатуйі тираноборця: «*Тисячелетнее время позаботилось, чтобы воистину (не) канула в Лету (слава подвигов Еврисивия ?)*» (Виноградов 1989, с. 142).

Не можна прийняти і тезу про сумнівність всенародної поваги до Єврисивія з боку ольвіополіти на тій підставі, що всі документи Леократидів—Єврисивіадів першої половини IV ст. до н. е. мають приватний характер (Глава III, с. 65). По-перше, ці документи не є суто приватними, а офіційно-приватними. Між цими поняттями є суттєва різниця. Посвяти та статуї, виготовлені власним коштом окремих осіб (можливо, навіть за гроші, отримані від держави як винагороду за корисні вчинки) та фіаситів, встановлювали з ухвали демосу на те-

меносі біля храмів, а не біля власних будинків та домашніх вівтарів. Інша справа, що в них лише іноді та ненароком згадувався цей самий демос. Встановлення цих монументів супроводжувалося різними масовими заходами. По-друге, такий характер має більшість аналогічних документів часів ранньої ольвійської демократії з дещо аристократичним забарвленням, яке проявляється в підкресленому «меценатському» підході до державних та культових справ з боку знатних кланів.

Не є суттєвим і критичний додаток двох графіті, що підтверджують існування в Ольвії імені Єврисивій вже у VI та V ст. до н. е. (Глава III, с. 64), на які не звернув уваги Ю.Г. Виноградов. Зазначимо, що ці написи мали не офіційний, а дійсно приватний характер. Можливо, Ю.Г. Виноградов занадто категорично висловився з приводу допоки невідомого у V ст. до н. е. імені Єврисивій, але у вказаному контексті він, перш за все, досліджував клан Єврисивіадів з позиції причетності його до культу Зевса Елевтерія та через покоління — Зевса Сотера (Виноградов 1989, с. 147—148), а не займався пошуками коріння появи осіб, які носили це ім'я. Він зовсім не ставив під сумнів можливість у подальшому більш ранніх згадок у писемних джерелах носіїв імені Єврисивій, тому М.І. Ніколаєву, на наш погляд, не варто було приділяти цьому таку прискіпливу увагу.

Безперечно, вірно міркуючи з приводу зв'язку першого, відсутнього в тексті каталога (IOSPE, 201), імені епоніма з моментом усунення тиранії та встановлення демократичного устрою (Глава II, с. 38; Глава III, с. 63), М.І. Ніколаєв мав враховувати, що час тих подій є дуже умовним. Тож запропонована автором дата введення епонімату Аполлона Дельфінія як 401 р. до н. е. є дуже ризикованою з огляду на те, що може бути відсунена і на десятиріччя раніше, і на десятиріччя пізніше та загалом мати майже 20-річний діапазон.

Крім того, необачно було з боку М.І. Ніколаєва заповнювати відсутні перші рядки каталогу, керуючись лише власним відчуттям та на підставі перехрещення гіпотетичних хронологічних інтервалів, використовуючи таку ж гіпотетичну циклічність висуванців з того чи іншого роду на посаду жерця-епоніма, іменами Сіріска батька Єврисивія та Гікесія Гекатеонова (Глава III, с. 63; Глава VI, с. 156—157). Навіть коли перший з них, згідно версії автора, і був тираноборцем, а другий — його прибічником, це не є вирішальним аргументом, що вони могли бути першими епонімними жерцями храму Аполлона Дельфінія. Тираноборцю та прибічнику, у контексті їхніх особистих конкретних заслуг перед полісом, більше б личила посада першожерців Зевса Елевтерія, ніж обов'язок верховного культового служителя у храмі глави Пантеону. Навіть лише «приз» за скоєне в грошовому еквіваленті та встановлення статуй на їхню честь (Виноградов 1989, с. 145) за згодою вдячних громадян могли задовольнити амбіції тираноборців. Отриманням великої грошової винагороди від держави за тираноборство Ю.Г. Виноградов доволі обгрунтовано пояснює наміри честолюбного громадянина, який відчуває себе боржником перед державою, Єврисивія справедливо (*δίκαιος*) використати отримані гроші на проведення будівельних робіт (будівництво башти?) на захист вільної батьківщини та водночас для слави його надійного божественного захисника — Зевса Елевтерія (Виноградов 1989, с. 146—147).

Незважаючи на всі недоліки, поява книги М.І. Ніколаєва є досить знаковою для подальшого вивчення історії Ольвії. В усякому разі, автором запропоновано хоча і дещо умовне, але суто ольвійське епонімне літочислення, розроблене на ґрунті наявних на сьогодні епіграфічних, нумізматичних та ін. джерел. Безумовно, що математично визначений хронологічний «каркас» потребує більш обгрутованого історичного аналізу, який, власне, і не входив до завдання автора.

І.О. СНИТКО

Бруяко И.В. О событиях III в. до н. э. в Северо-Западном Причерноморье (Четыре концепции кризиса) // ВДИ. — 1999. — № 3. — С. 76—91.

Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // ВДИ. — 1981. — № 2. — С. 65—90.

Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 51—80.

Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.

Виноградов Ю.Г. Понт Евксинский как политическое, экономическое и культовое единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Материалы Междунар. научной конф. «Межполисные отношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика. Политика. Культура». — Севастополь, 1995. — С. 5—56.

- Виноградов Ю.Г., Крапивина В.В.* Ольвия и Боспор в раннем IV в. до н. э. — Там само. — С. 69—78.
- Каришковский П.И.* До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена // Археологія. — 1968. — 21. — С. 95—105.
- Карышковский П.О.* Новые данные по эпиграфике и просопографии Ольвии в первой половине II в. н. э. // Проблемы исследования Ольвии. — Тезисы докл. и сообщ. семинара. — Парутино, 1985. — С. 34—35.
- Карышковский П.О.* Новые ольвийские посвящения первых веков нашей эры // ВДИ. — 1993 — № 1. — С. 73—96.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б.* Древний город Тира. — К., 1985.
- Книпович Т.Н.* К вопросу о датировке ольвийского декрета в честь Протогена // ВДИ. — 1966. — № 2. — С. 142—149.
- Крапивина В.В., Диатроптов П.Д.* Надпись наместника Митридата VI Евпатора из Ольвии // ВДИ. — 2005. — № 1. — С. 63—67.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Крапивина В.В., Лейпунська Н.О.* Головні етапи історичного розвитку Ольвії // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 18—44.
- Латышев В.В.* Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887.
- Отрешко В.М.* З історії Ольвійського поліса в IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 1982. — 41. — С. 34—46.
- Рубан В.В.* Проблемы исторического развития Ольвийской хоры в IV—III вв. до н. э. // ВДИ. — 1985. — № 1. — С. 26—45.
- Русяева А.С.* Религия и культуры античной Ольвии. — К., 1992.
- Русяева Г.С.* Ольвійська демократія // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 44—57.
- Снытко И.А.* Еще раз о миксэлинах ольвийского декрета в честь Протогена // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Тез. докл. Междунар. конф., посвященной 95-летию со дня рождения проф. Б.Н. Гракова. — Запорожье, 1994. — С. 175—178.
- Снытко И.А.* К вопросу о причинах прекращения жизни на хоре Ольвии во второй половине III в. до н. э. // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 244—248.
- Снытко И.А.* О памятниках хоры Ольвии позднеэллинистического времени (к вопросу проблемы кризиса полиса) // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект. — Тез. докл. Междунар. научной конф. — Севастополь, 1997а. — С. 110—112.
- Raaflaub K.* Die Entdeckung der Freiheit. — München, 1985.

Надійшла 20.08.2009